

XVIII. MENDEKO GUTUN BATEN AZTERKETA SOZIALA ETA LINGUISTIKOA

Rosa Miren Pagola

(Universidad de Deusto/Deustuko Unibertsitatea)

Abstract

In this work, the paleographic edition of a letter written at the end of the XVIIth century is shown and a version adapted to current criteria is also given. The letter was written by Martin Urrutia, who lived in Madrid, and it was addressed to the famous Don Domingo Dutari from Zugarramurdi. Urrutia was asking for help for himself and his family and told Dutari what had led him to such a situation. In spite of its brevity, the letter contains relevant information and some keys to Navarre's inner history that could be of considerable importance. The language used is analysed and the most significant characteristics are gathered, with the aim of determining what variety it represents.

Nafarren presentzia Madrilen XVIII. mendean

Aspalditik ezaguna da XVIII. mendean Madrilerako joan ziren nafar aunitzek gizarte mailan arrakasta handia lortu zutela, batez ere pilatu zituzten ondasunei esker.¹ Egia da aurreko mendean ere bere herria utzi eta kanpora mugitu izan zirela, baita Ameriketara ere, historiarako utzi zituzten aztarnak lehenengo mailakoak izatera iritsiz. Edonola ere, euskaldunen presentzia hori kanpoan, nafarrekin batera oro har, Euskal Herri guztira zabaltzeko behar da, hainbat euskal izen ospetsu gelditu baita edonon munduko historiari bere ekarria eginez. Egin zuten lan onari esker, bazuten Espainian, jadanik XVI. mendeko, 'bizkaitar' izenpean, errespetua, errekonozimendua eta izena. Hala ere, hizkuntzaren ikuspegitik begiraturik, euskaldunen aipua eta presentzia gehitu eta igo ahala bai Madrilen, bai erresumako beste lurraldeetan oro har, deigarria gertatzen da euskararekiko begiramenak, berriz, nola beherantz egiten duen. Horren lekukorik argiena XVI. mendetik aurrera sortzen den euskal apologisten lan anitza da.

Hitz gutxitan esanda, kontraesana badirudi ere, euskaldunak gortean eta botere inguruko sektoreetan indarra eta eragina lortu zuten garaian, gure nortasunaren

¹ Bide hori aztertzen eta argira ateratzen lehenengoa Caro Baroja izan zen (1969).

ezaugarriak, eta lehena euskarak berak, goiti beheiti egin zuen gaztelaniadunen artean.²

XVIII. mendean nabarmendu ziren nafarretatik, finantza eta merkatalgo munduan batez ere, bereziki baztandarrak izan ziren. Madrilera joanak ez ziren gutxi izan, baina agertzen diren deituei begiratu, ez dirudi hainbeste izan zirenik, haien izenen kopurua aski murrizta baita: Juan de Goyeneche, Juan Bautista Iturralde, Miguel Arizcun, Francisco Mendiñueta, ezagunen artean. Beste alor batzuetan osperik izan zuten zenbait ere aipa daitezke, hala nola Acha eta Iturbide. Normalizat jo daitekeen bezala, negozioetan zebiltzanek beren senitartekoak eta lagunak eramaten zituzten, agian baita herrikideak ere, beren negozioak kudeatzeko eta haietan lan egiteko; beraz, barneko harremanak familia eta honen inguru mugatuago horretan lotzen ziren. Esan daiteke klan bezalako gizataldeak sortu zituztela eta horrek ematen zien, noski, sendotasun berezia egoera ekonomiko indartsua garatzeko.³

Baztandarrak zirela batik bat esan da laburtzarren, baina Baztan bailararen inguru hurbilenean dauden herrixka batzuk ere sartzen dira ikuspegi orokor horretan, ia-ia bat baitira espazioz eta harremanez Baztanekoekin, eta horietan ere sortu baitziren ondasunak eta izena lortu zuten gizonak. Hala da hemen dakargun Dutarri jaunaren kasua.⁴

Juan Bautista Dutarri Zugarramurdi (1714) jaio zen eta gazterik joan zen Madrilera. Han zituen osabek lagunduko zuten ikasketak egiten, hango gizartea ezagutzen eta hartan sartzen. Argia izango zen, segurki, 24 urterekin bere denda propioa baitzuen. Denda txiki gelditzen zitzaizolarik, laster hasi zen negozioak arlo ezberdinetara hedatzen, finantzen alorrean ere sartuz. Lehenengo Madrilén, eta aurrerago Madrildik kanpo, Espainiako eta Europako merkatuetara ere hedatu zituelarik negozioak. Luzaro gabe egin zen gizartean ezaguna eta eragineko pertsona, Madrilgo aristokraziari dirua mailegatuz eta eurekin tratuetan ere sartuz. Hortik etorri zitzaion bankero izena, beste negozio askotan baziharduen ere. Besteek bezala, senitartekoak eraman zituen berekin, anaiak, hainbat iloba eta ingurukoak. Bere bi anaiekin batera “Dutarri Hnos.” deitzen zen etxe indartsua sortu zuen. Maiz hartzen zituenez zugarramurditarren errekomendazio gutunak, konfiantzako jendez inguratu zen.⁵ Juan Bautista

² Honen adierazle gaztelaniako literaturan egiten diren aipamenak lirateke. *Don Quixote* eleberria, aurreko eta ondoko jokabideak marka dezakeen zedari izan daiteke. Hori ikusteko aski da, agertzen den pasarteetan, «vizcaino» hitzari atxikitzen zaion balioa.

³ Aipatu den bezala, elkarren arteko laguntasuna ez zen nafararren artera mugatzen. Euskal Herriatik at zebiltzanen artean, eta berdin Euskal Herrian bertan, garai haietan, batez ere Euskal Herriko hegoaldeko lurraldeetakoan artean batasun sendoa lortzen zen. Esanguratsua dira honi buruz, hurrengo mendekoak badira ere, Espoz y Minak bere memorietan idatzi zituen hitzak: «Los guipuzcoanos, vizcaínos y alaveses, que en el interés de derechos y nacionalidad siempre han marchado unidos con los navarros, no podían en esta guerra dejar de adoptar el mismo partido que estos» (Caro Baroja 1969: 36).

⁴ Azken aldi honetan asko ikertu eta argitaratu den gaia da. Nahi izanez gero bibliografia kontsultatu, azkenetarikoa argitalpen hau interesgarria da (González Enciso 2007). Argitalpen honetan bertan Dutariri buruzko lan bat dago R. Torres Sánchezena; horretatik jaso dira Dutariz hemen aipatzen diren datu nagusiak.

⁵ Ikus, 1765ean jaso zuen horietako gutun baten zatia: «Amigo acuértese VM de la pretensión que le hice en quanto al acomodo de mi sobrino, pues desde entonces lo tengo en Casa, escribe medianamente, su edad es de 13 años cumplidos» (Torres Sánchez 2007: 294).

Dutari 1785. urtean zendu zen, eta bere anaiek eta familiakoek jarraitu zuten haren negozioarekin, baina, dirudienez, epe laburrez.⁶

Dutariren bizitza profesionala eta izan zituen erlazio komertzialak ezagutzeko aukera ezin hobea dago, haren espediente eta etxe eta negozioen dokumentazio guztia Espainiako Bankaren artxibora joan zelako. Bestalde, kontuan hartzen badira Dutari Anaiei etxeak izan zituen harremanak, batez ere komertzialak, ez da harritzekoa ugaria izatea ondarean dagoen gutuneria, 1742an hasi eta 1814raino. Gaztelaniaz idatziak dira gutun gehienak, italieraz ere asko daude eta frantsesez gutxiago. Hemen aurkezten dugun dokumentua euskaraz idatzita dago, euskaraz aurkitu dugun bakarra.⁷

Dokumentua

Gutun hau, 1794. urtean Martin Urrutiak idatzia, ez dio Juan Bautista Dutari ospetsu eta ezagunenari idazten, Domingo Dutariri baizik, Juan Bautista, ikusi den bezala, aspaldi hila baitzen.⁸ Gutunaren idazlea, Martin Urrutia, eta Domingo Dutari senitartekoak zirela dirudi, koinatuak hain zuzen, eta hortik izan daiteke ematen dion konfiantzazko tratamendua, birritan deitzen baitu “ene coinata maitea”. Dirudienez, egoera larri batean aurkitzen dira Urrutia eta bere familia, eta gutunean azaltzen du pasatzen ari diren une estua. Garbi ez bada agertzen ere, Debanosen izurrite edo epidemiaren bat sufritzen ari zirela dirudi⁹ eta handik Cintruenigora alde egin du bere familiarekin eta Sansinenekoa deitzen duenarekin batera.¹⁰ Egiten duten aldaketa ez da handia, gaurko errepideen arabera 36 kilometro baino ez baitaude bi herrien artean. Dena den, osasunerako leku hobegotzat joko zuten ziurrenez eta, agian, gaixotasunetik urrutiago ere bai. Martinek ez daki, ordea, eurek ere kutsatuak ez ote dauden, “ezdaquigu oraino libro garen” baitio; ez dute, beraz, osasunaren ziurtasunik, eta horregatik izanen da isilpean gorde nahi izatea bizilekuaren aldaketaren arrazoa: “baina eçayo declaratu behar cer casuz goan garen Debanostic”. Hurbiletik ikusi dute heriotza, biek ezaguna duten Tomasa bati “bulharreco aur< r>a hil çayo” eta Cintruenigon San Migel egunean ehortzi zutela dio. Bestalde, izan daiteke Martin Urrutiaren emaztea Dutari bat izatea, edo, alderantziz, Dutarirena Urrutiaren arreba, koinatu bezala agertuz gain, egin duten bizitzeko leku-aldaketa justifikatzen baitu esanez: “çure familençat toquiac ez dire onac”. Baina bera eta familia aurrera

⁶ Porrota eta soldaten etena 1794-1804 urteren artean gertatu zen bankuaren dokumentazioaren arabera.

⁷ Eskerrak Aingeru Zabaleri euskarazko gutun honen berri eman zidalako.

⁸ Domingo Dutari, Juan Bautistaren anaia ziurrenez, askotan agertzen da dokumentuetan, eta artxiboan karpeta oso bat dago berari eskainia.

⁹ Ez dut aurkitu zehazki garai honi buruz izurrite zehatzen berririk, baina izurriteak izan zirenen dudarik ez dago: «En el siglo XVIII hubo brotes de peste y otras enfermedades infecciosas que obligaron al consejo real a intervenir de nuevo y emitir disposiciones para atajar el grave problema de salud pública» (Martínez Arce 1997: 253). Nafarroan mende horren bukaerarako, hartu zituzten ingurumen-osasun neurrien arabera, aski gaintutua zegoen (Monteano 2002: 240-245). Hala ere, 1794-1795 urteetan, Urrutiak gutuna idatzi zuenean beraz, aipatzen dituen inguruetan tifus epidemia zabaldua zegoen.

¹⁰ Gutunean agertzen diren bi herrien izenak «Debanos» eta «Ceintornio», *Debanos* (Soria-Gaztelaniaz Dévanos, egun) eta *Cintruenigo* (Nafarroa) bezala hartzen dira. Ikus behegaro esaten dena.

ateratzeko biderik ere ez du, nonbait, gutun bukaeran, post-scriptum gisa, larritasunez eskatzen baitio, osasuna baldin badute bizitzeko lana behar dutela: “biçiceco emaitiaz cerbait lanpisca guri ungui bagara”.

Interesgarria da gutunean aipatzen den Don Pedro Liges pertsonaia ezaguna;¹¹ artile negozioan sartua zegoen cintruenigotar hau tratulari indartsua zen. Garai hartan, Nafarroan eta ardiak hazten ziren Penintsulako beste lurraldeetan artilea erotetik hasi eta Roan, Amsterdam edo Londreseko portuetan saldu arte merkaturatze prozesu luzea gertatzen zen, eta horretan sartuak zeudenek dirua erruz egiten zuten. Ligesek komertzio hori eramaten zuen, batez ere lehenengo partea, Nafarroako eta inguruko lurraldeetan artilea erosiz. Juan Domingo Dutari ere negozio horretan sartua zegoenean, Liges hartu zuen bitartekari eta bieï hagitx ongi joan zitzaïen. Elkarrekin oso adiskide egin bide ziren, zeren J. D. Dutari hil zenean, bere negozioaren testamentu-betearazlea, Juan Domingoren anaiarekin batera, Liges izan zen. Ez da harritzekoa, bada, Martin Urrutiak gutunean Dutariri laguntza zuzena baino bitartekaritza eskatzea, Cintruenigon bertan lana ematea Ligesen esku baitzegoen.

Gutuna bere soiltasunean gogorra gertatzen da. Gizon baten larritasuna agertzen du, heriotzaren beldurra gainean zutelarik eta, aldi berean, familia aurrera ateratzeko ere baliabide ekonomiko mugatuez aurkitzen zela. Nolanahi ere, gizartean maila jaso samarra izango zuen, beste zenbaitek ez bezala, gaixotasunari ihes egiteko aukera baitzuen familia hartu eta beste herri batera joanez. Hala ere, inoren laguntza behar eta erregutzen du, baina lana eman ziezaiokeenaren aurrean estigma moduko eritasunaren beldur denik agertzea ere ez du nahi. Horregatik, gutunaren estilo narratiiboan, apal agertzen du bere burua, “çure cerbiçari humila” formula erabiliz senitarte-koak ziren arren.

Dutariren korrespondentzia, goian esan den bezala, gehiena gaztelaniaz idatzia dago, italieraz eta frantsesaz idatzitakoak ere badaudelarik. Euskaraz, aldiz, hemen editatzen den hau bakarra da. Zergatik idatzi ote zuen euskaraz? Baliteke Martin Urrutiak hurbiltasuna bilatzea, eta euskaraz mintzatzea biderik hoberen bezala ikusiko zuen Dutariren bihotza hunkitzeko. Horretan, segurki, ez zitzaion arrazoirik faltako. Baina helburu kriptiko bat ere eduki zezakeen: bere egoera zabaltzeko arriskua saihestu nahi izatea, eta gutuna beste batzuen eskutara iritsiko balitz ere, ez zezatela ulertzeko aukerarik izan. Gutuna Madrilera bidali behar zuenez, bestalde, ezkutuan gordetzeko eta koinatuak besterik ez irakurtzeko modurik seguruen a euskaraz idaztea zuen.¹² Eta asmo hori iradokitzen duela dirudi lehen aipatu den hark: “baina ezçayo declaratu behar cer casuz goan garen Debanostic”. Nolanahi ere, euskararen erabilerak arrazoi eta helburu biak izan zitzaïkeen: hura berez, eta bestea berariaz. Baina gauza bat gelditzen da aski garbi: biak euskaraz mintzatuko zirela elkarren artean eta

¹¹ Ligestarrek Zuberoako Larrañen zuten jatorria. Izan ere, xvii. mendean, 1647an, Pedro Ligeste Nafarroako Cortes herrira joan zen bizitzera eta ezkondu ondoren Tuterara aldatu zen. Haren semea, Juan Francisco, deitura laburtuz Ligeste deitzera pasatu zen, «debido a la distinta pronunciación del francés y el español» (Erdozain 1997: 139). Honen semea, Pedro Ligeste, Cintruenigora ezkondu zen, eta bera eta bere semea, Pedro Miguel Ligeste, oso aberatsak eta eragin handikoak izan ziren; azken hau «Inkiszioaren Ofizio Santuko Familikide» izatera iritsi zen (Erdozain 1997: 139-140).

¹² Praktika hau ezaguna da Erdi Arotik ere. Bestela ikus Nafar Erregeen idazkariak zelan baliatu ziren errekurto horretaz (Mitzelena 1964: 59-60).

euskara zutela berezko hizkera. Bestalde, duen idazkerak berak kultura maila bat bazuela erakusten du, euskaraz idazteko ohitura falta agerian gelditzen bada ere, nahiz formalki duen moduagatik, nahiz perpausak osatzean nabari zaion erdarazko joskeraren eraginagatik. Gutunaren estiloa, beraz, ez da oso zaindua.

Dokumentua *Banco de España* Madrilen duen egoitza nagusiko “Archivo Histórico”aren *Dutari* ondarean aurkitzen da. Ondare horrek osatzen duen 1153 kaxan: “Secretaría. Año 1794-1804. (Quiebras y suspensión de pagos)”]; horren barruko “Expediente nº 259 de la quiebra de la Casa de Dutari Hermanos, 1794 y 1795” izena duen sortan; halaber, “Correspondencia de Dⁿ. Domingo Dutari / Srs. Dutari Hermanos / Contiene además poderes y otros documentos”en barruan. Gutuna idatzia dagoen orriak 200 × 150 mm ditu eta erditik tolesturik dago. Lehenengo orrialdeak “Archivo Histórico. Banco de España. Secretaría” ezarritako zigilua du. Ezkerreko margenean “A Don Domingo / de Dutari goarde Dios / mes a es de / Madril” idatzia. Gainean zigilu moduan “<N>AVARR<A>” idatzia. Beheko partean, “AHBE, Secretaría, Caja 1153” katalogatzerakoan beste esku batek sartua. Papera arrunta da eta ez du ur markarik.

Jarraian, testuaren transkripzioa, paleografikoa esan nahi baita, ezkerreko zutabearen ematen da, eta egungo irizpideetara lotua eskuinekoan. Azken hau egiteko jarraitu diren irizpideak honako hauek dira: erratuak zuzendu egiten dira eta hitzen arteko amalgamak banandu, etendura dagokion puntuan eginez. Gorde dira, hala ere, “ezdaquigu” moduko elkarketak. Maiuskulen eta minuskulen erabilera egungo irizpideetara egokitu da. Puntuazioari dagokionez, testu originalean erabat falta den puntuazioa ezarri da; hala ere, jatorrizko testua zainduz, ezinbestekoak ziruditenak baino ez dira sartu. Grafietan aldaketa hauek egin dira: bokal irekia <y>z emana <i>z ezartzen da, baita bokal artean gertatzen den sabaiko hurbilkaria ere: <j> ala <y> idatzia, “hilcajo”, “ezcayo” > “hil zaio”, “ez zaio” bezalako kasuak; <qu> grafia ere eguneratu da: “familiarrequi” > “familiaraki”, “biac” > “biak”; inoiz, leherkari ahoskabe horrek ahoskeran ahostunaren balioa ere eduki dezake, horietan <g>z aldatu da: “equina” > “egina”, “unqui” > “ungi”; alderantzizko kasua da “adisguide” rena, “adisquide”ren ordeztu idatzia; bizkar hobietako igurzkaria, <ç> eta <c>, beti <z>z aldatu da, baita, huts eginez, hautsia ez balitz bezala idatzia dagoenean ere: “icangaitecin” > “izan gaitezin”, “hilcayo” > “hil zaio”, “becala” > “bezala”, “decala” > “dezala”. Grafia bikoitzak, <ss>ak ere, murriztu egin dira, ez baitute ezer berezirik adierazten. Gorde dira xistukariaren bi grafiak “pizka” eta “piska” arrazoi etimologikoagatik. Zenbaitetan ahoskera zein den agertzen dutelako, eta tradizio kultuari erantzuten diotelako ere, dauden bezala utzi dira: hasierako posizioko sabaiaurreko hurbilkaria <y>, eta sabaiko igurzkari ahoskabea <ch> grafiak: “Yondoni Michele”, “yaun”. Afrikari grafiaz ezarri dira partizipioaren “-tze-” forma dutenak: “partitzeaz”, “atheratzeaz”, “minzatzeaz”; aldiz, sonante baten ondokoak igurzkariaren grafiarekin gorde dira, neutralizatzen direlako eta gutunaren hizkera kokatzen den lurralde horretan, batez ere, igurzkari bezala ahoskatzen direlako: “ehorzi”, “familenzat”, “minzatzeaz”, “sarzean”. Gehiketak giltzen artean sartu dira “etor<r>i”. Aparatu kritikoaren oin-oharretan sartzen da.

Edizio paleografikoa

Çeitornian equina buruilarren 30an 1794¹³ / a Don Dominco Enecoinata maitea ethori naiz / debanostic Enefamilarequi Eta Sansineneco familiaere¹⁴ / biacElcarrequin Çeintorniara¹⁵ Egoitera Çueiunqui / baçaïque Cerdena¹⁶ Causa yçitugara Eritasun ytsusihor- / taz Cutsatuac ycangaitecin Ezdaquigu oraino librog- raen¹⁷ Eta Tomassari bulhareco haurra hilcajo / yondoni michele Egunian Ehorçi guinuen Ceintornion¹⁸ / Çure familencat toquiac Ezdireonac debanos Eta / agrada (sic) oguia Ezdaona Cecheheada¹⁹ Eta çuveçeçin²⁰ / haraquiric Eros biperrenecoequin Eta dolharecoequin / adisguidepartitu gara Sarçean becala atheracean²¹ / baina yduritu çaicu damupizcabatçutela²² gurepar / ticeaz²³ Cetroniorat Don pedro Liges hordelaadi- / tudugu Eta ycanbehar duçu misericordia yaun / hori mincaceaz nolagaren horren herian Eta / yzan decala misericordia gurezat toquipiscabatez / _{lv} Cegatic hainiz gara beharetan²⁴ baina ezçayo²⁵ / declaratubehar Cercasuz²⁶ goangaren debanostic / Ceintorniara Ezdut deus gehiago presentea gatzigaceco / gueldicen²⁷ naiz curecerbicari humila martin urrutia / Ene²⁸ coinata Maitea Don Donmigo (sic) / de Dutari / eta denbora berean Erraiteaz yaunhori biçiceco / Emaiteaz Cerbait Lanpisca guri unquibagara.

¹³ «Çeitornian» eta data gero azpimarratuak.

¹⁴ Azken <e> lerro gainean idatzia.

¹⁵ Lehenengo <i> lerro gainean idatzia.

¹⁶ Lehenengo <a> lerro gainean.

¹⁷ Lerroaldaketan <a>rekin nahastu egin da.

¹⁸ Lehenengo <i> lerro gainean idatzia.

¹⁹ <h> hori ez da hain garbia, gero zuzendua dirudi.

²⁰ Lehenengo <e> lerro gainean idatzia eta bigarren dagoen lekuan zirriborroen artean idatzia; dena den, ez da ongi irakurtzen, «cuevec» edo «cueuec» ere irakur daiteke.

²¹ Azken <n> lerro gainean idatzia.

²² <t> lerro-gainean.

²³ Hasieran «guri», gero lerro-gainean zuzendua.

²⁴ <n> grafia zuzendua eta, garbiago uzteko, lerro gainean berriz idatzirik.

²⁵ Normalean <y> gutziei puntu bat gainean ezartzen die; kasu honetan dieresia.

²⁶ Hasieran «casuc», erratuz.

²⁷ <u> lerro gainean eta lehenengo <e> lerro azpian.

²⁸ Aurretik «zou» edo horrelakoren bat ezabatua.

Edizio normalizatua

Zeitornian egin buruilaren 30an 1794

A Don Domingo.

Ene koinata maitea, ethor<r>i naiz Debanostik ene familiareki eta Sansineneko familia ere, biak elkarrekin, Zeintorniara egoitera zuei ungi bazaizue. Zer dena²⁹ kausa, izitu gara eritasun itsusi hortaz kutsatuak izan gaitезin. Ezdakigu oraino libro garen. Eta Tomasari bulhar<r>eko haurra hil zaio. Yondoni Michele egunian ehorzi ginuen Zeintornion. Zure familenzat tokiak ez dire onak Debanos eta Agreda³⁰. Ogia ez da ona ze xehea da, eta zuek ezin haraquirik eros³¹.

Biperrenekoekin eta Dolharekoekin adiskide partitu gara, sarzean bezala atheratzean, baina iduritu zaiku damu pizka bat zutela gure partitzeaz Zetroniorat.

Don Pedro Liges hor dela aditu dugu eta izan behar duzu miserikordia yaun hor<r>i minzateaz nola garen horren her<r>ian. Eta izan dezala miserikordia guretzat toki piska batez, zegatik hainiz gara behar<r>etan, baina ez zaio deklaratu behar zer kasuz goan garen Debanostik Zeintorniara.

Ez dut deus gehiago presentea gatzigatzeko. Gelditzen naiz zure zerbitzari humila, Martin Urrutia, ene koinata maitea Don Domingo de Dutari.

Eta denbora berean erraiteaz yaun hor<r>i bizitzeko emaitiaz zerbait lan piska guri, ungi bagara.

Azterketa linguistikoa

Gutun honetan, bost aldiz eta hiru modutara agertzen da Cintruenigo herria: “Ceintorniara” (2), “Ceintornion”, “Cetroniorat” eta “Çeitornian”. Eta horiek idazterakoan ere dudak darabiltza eta gehiketak edo aldaketak egiten ditu. Cintruenigo herriaren izena dokumentatzen den forma zaharrena, XII. mendekoa, “Centroneco” (1128) da, baina ordurako beste aldaki bat ere sortua zegoen, <o> bokal tonikoaren diptongazioaren ondoren sortutako murrizketa, agian, “Centruneco”.³² Hurrengo mendeetan, XIII. eta XIV. ean dokumentatzen diren aldakietan, bokal arteko leherkari ahoskabea ahostundua agertzen da, “Centruynego”, “Centruynnego” eta “Centruynigo”, “Centrynigo”. Ikusten denez, ordurako, bokal arteko leherkari ahoskabea ahostundua agertzen da eta <o> bokal tonikoa diptongatua eta murriztua ere. Txandaketa eta bazilazio aunitz izan ditu, beraz, herri honen izenak eta orduko formetatik azkenean gelditu zenera gertatu izan diren beste bilakabideen berri faltako litzateke. Gutun honetako txandaketek izena artean finkatu gabe zegoela, euskaldunen ahotan behintzat, agertzen dute. Lehenengo silabari dagokionez, “Cen”en aldeko ahoskera egiten zuela dirudi, hirutik bitan <i> gero sartua baita eta laugarrenean ez

²⁹ «dena» baino «den» normalagoa litzateke.

³⁰ Eskuizkribuko «agrada» erratua izango da, «Agreda», Sorian, Debanos ondoan dagoen herri baten izena baita. Eskualde osoari deitzen zaio «Tierra de Agreda».

³¹ «Zubec» hitzaren idazketa zailak eragozten du perpausa ongi osatzea; agian, egokiago litzateke «hemen» bezala interpretatzea: «hemen ezin haraquirik eros», alegia.

³² Toponimo honen aldakiak Jimeno Jurio (1990: 220)tik jaso dira.

du <i>rik. Bestalde, forma guztietan bokal arteko leherkari ahostunaren galera dute eta, azkenik, *muta cum liquida* taldea, euskaraz saihesten dena, hemen ere, behin izan ezik, gertatzen da. Horiez gain, <o> jatorrizko bokala diptongatu gabea gordetzen du. Euskaltzaindiak proposatutako izena “Zentroniko”, “zentronikoar” da (Jimeno Jurio 1990: 220) nahiz eta bere web orri ofizialean “Cintruenigo”, “cintruenigoar” agertzen den.³³

“Debanos”, esan den bezala, Sorian kokatzen den herria da, Cintruenigotik hurbil gelditzen dena, 36 kilometrotara hain zuzen. Azkenik, agertzen den hirugarren herri izena “Agreda”, Soria probintziakoa hau ere, Dévanostik 7 kilometrotara dago.

Onomastikarekin jarraituz, hiru etxeren izenak ematen dira gutunean: Dolarea, Biperrenea eta Sansinenea. Egun, Zugarramurdin “Dolarea” etxea baino ez dute. Edonola ere, etxe-izen hauek arruntak dira eta nonahi aurki daitezke Nafarroako iparraldeko herrietan.

Dokumentu guztian zenbait txandaketa grafiko daude, baina ez sobera. Gehienek, ez denek, ahoskeraren desoreka edo normalizazio-eza baino gehiago agertzen dute euskaraz idazteko ohitura falta: <qu> / <gu>; <gu> / <qu>; <ç> / <c>; <r> / <rr>. Leherkari ahostunez ahoskatuko zituen zenbait hitz <qu> grafiaz idatzirik daudenak. Horrela, “equina” hitzean leherkari ahostuna irakurri behar da. Berdin “unqui” hitzean, ‘ungi’ behar duelarik; zubereraz “hunki” eta erronkarietaz “onki”, bi euskalki hauetan baino ez baita gertatzen ahoskabearen ebakera eta, hauetan ere, ahostunarekin txandakatzen da (*OEH* XIII: 389). Ez da, agian, berdin, “haraquiric” kasua, “haraki”, “haragiki”ren forma bilakatua dokumentatzen baita lapurteraz XVIII. eta XIX. mendeetan. Duvoisinek “Partie de viande, de la nature de viande” eta Harrietek “haragi-gauza”, “haragi-gende” esanahiarekin ekartzen dute (*OEH* II: 306). Leherkari ahoskabearekin jarraituz, “Becala” hitza, hegoaldeko goinafarreraren forma bereizgarria, ez da lapurteraz eta baztandarrez eta inguruko hizkeretan ere agertzen; beraz, kasu hori grafiazko huts bezala interpretatu behar da eta bizkar hobietako ahoskera behar du. Grafiaren nahasketa izango da “adisguide” hitzarena ere, hemen leherkari ahoskabea ziurra baita. Xistukari igurzkarietan, behin agertzen du txandaketa bat eta bera arrazoi etimologikoan egon daiteke oinarritua: “damu pizca bat”, baina, aldiz, “toqui pisca bat” eta “lan pisca”. Bizkar hobietako afrikaria beti igurzkarien grafiaz adierazten du, behin izan ezik, “damu pizca batçutela”, baina bera ere hitzen banaketa egin gabe duelako, beste guztiak igurzkarietaz: “atheracean”, “particeaz”, “gurezat”, “cerbiçari” “geldicen”. Ezin da jakin, beraz, zein den sonanteen ondoko ebakera: “ehorci”, “familiençat”, “sarcean”, “minçaceaz”, goian esan den bezala, lurralde horri dagokion ahoskera arruntena igurzkariarena bada ere. Ezin daiteke jakin azken posizioan doana ere: “hainiz”. Mihipunta hobietakoa <ts> grafiaz emana dago: “cutsatuac”. Beste hots hauek ondo adierazten dira grafien bidez: saibako ahostuna, ziurrenez hurbilkari bezala ahoskatua, <y>: “yaun”, “Yondoni”; “Liges” deiturak, erromantzeko dokumentazioan “Ligues” idatzia agertzen zena, hemen ere belare hurbilkaria adierazi nahiko du ziurrenez. Aspiraketa ere bizirik eta ahul-

³³ «Nafarroako udal izendegia», <http://www.euskaltzaindia.net/dok/arauak/Araua_0155.pdf> (Kontsulta 2009ko maiatzean egin).

tasunik gabe posizio guztietan ebakitzen du: “hortaz, “haurra”, “hil”, “haraguiric”, “hor”, “herrian”, “hainiz”, “behar”, “ehorçi”, “gehiago”; baita leherkari aspiratuak ere: “atheracean”, “ethor<r>i”; eta sonanteen ondokoetan ere: “bulhar<r>eco”, “Dolharecoequin”. Beraz, denak etimologikoak direnez eta ez dagoenez ultrazuzenketarik eta faltan ere botatzen ez direnez, idazlearen hizkeran aspiraketa ondo gordetzen zela esan daiteke.

“Goan” Nafarroan maiz dokumentatzen da XVIII. mendean, Baztango hizkeran idatzirik dauden, besteak beste, honako egile ezezagunen lan hauetan: *Familiaren Instruziorako Dotrina* liburuan³⁴ eta “San Bartolomeren Sermoia”n eta baita “Sermoi Bilduma”n ere. XIX. mendekoa zen Bruno Echeniquek itzulitako *Testamentu Zahar eta Berriko* “Apostuluain Apocalipsis edo Revelacioa”, “Ruthen Liburua”, “San Mateoïn Evangelioa” liburuetan ere aunitzetan ageri da “gan” formarekin txandakaturia. Edonola ere, adierazgarria da Echeniquereren eskuizkribuetan, Bonaparte, “goan” formetako <o> ezabatuz, “gan”en alde jartzen dela. Bistan da, beraz, XIX. mendearen erdian “goan” / “gan”en artean polimorfismoa gertatzen zela, baina Printzearen zuzenketak murrizketa bidea abiatua zegoela adierazten du, baztandarreko “gan” jatorrago edo erabiliagotzat jotzen zuelarik. XX. mendean ere erabilera polimorfikoa zuen, “goan”, “guan”, “gan” formak biltzen baitzituen Mariano Izetak, “Baztandar gehienek *gan* erabiltzen dute” esan arren (Izeta 1996: 92-93). Lapurteraz, aldiz, *Bonaparte Ondarean* “gan” da Donibane-Lohizuneko hizkerara itzulia dagoen Doktrinan: “Norat ganen da arima yuiatua diteken ondoan?” (Pagola et alii 1994: 376). Aldiz, Doktrinaren pasarte berean, Sarakoan “guanen” eta Ainhoakoan “joanen” ageri dira (Pagola et alii 1994: 306 eta 342).

Sudurkariaren eraginez, aurreko bokalen hersketaren bat ere gertatzen da: “unqui”, “guinuen”, “gaitezin”, kasu honetan bokalen disimilaketa ere lagungarri gerta daitekeelarik. Hain aldakorra izaten den armonia bokalikoaren fenomenoak, hemen behin baino ez da agertzen “egunian” eta aipagarria litzateke “zubec” kasua ere, zenbait lekutan, armonia bokalikoak hain arrunta izan dena eta atzera egin duena, <u>ren ondotik biezpainetako kontsonantea, hiatoa gordetzeko, sortua, baina hitz horren irakurketa ez da ziurra. Baztango zenbait hizkeretan XIX. mendean dokumentatua zegoen eta XX. ean galdutzat eman daiteke. Bokalen sekuentziekin jarraituz, [au] dip-tongoaren murrizketa gertatzen da [o] emanaz, “Yondoni” hitzean. Izan ere, “jaun” eta “done”ren forma bilakaturia da, azken bokalaren hersketarekin. Santuen izenak deitzeko latinezko bokatibotik hartua izaten da. Hitz honek, zenbait forma bilakatu ditu, Iparraldean batez ere euskalkien arabera hedatuak: “Jondane” zubereraz; “jondone” eta “jondoni” lapurteraz eta azken hau baita behenafarreraz ere. “Michele” izenak ere duen xistukari igurzkariaren grafiak berak ere lapurteraren aldera eramaten du testua. Azkenik, aldaketa fonetikoekin amaitzeko, “oraino”, “baina”, “coinata”, “humila”, “buruillaren” hitzek bustidura automatikoaren eza erakusten dute.

Orain arte aipatu diren gertakizunak, baztandarrez eta, behar bada gehiago, lapurteraz ere gertatzen edo gertatu diren fenomenoak dira, diakronian ere dokumentatuak baitaude denak.

³⁴ Jaime Barón y Arín, gaztelaniaz idatzia dagoen liburu mardularen itzulpena. Honetan eta hurrengoetan aipatzen diren berri zehatzagotarako, ikus Pagola et alii (1995).

Testuaren laburtasunak ez du aukera handirik ematen morfologian eta sintaxian ere gauza handirik ikusteko. Polimorfikoa ote da adlatiboaren erabilera?: “gure particeaz Cetroniorat”, “Çeintorniara egoitera”, “cer casuz goan garen Debanostic Ceintorniara”, ez da garbi agertzen funtzio bereizgarririk dagoen ‘-rat’ eta ‘-ra’ren artean; izan ere, bien arteko bereizgarritasuna edukian kokatzen bada, bertan gelditzeko edo ez, hiru kasuek atzizki bera beharko lukete. Agian, “egoitera” eta “Ceintorniara” formek ‘-rat’ atzizkia eramatea espero zitekeen eta, alderantziz, “partitu”ren esanahiaz hobeki letorke ‘-ra’, nora bidean jarri, nora abiatu.³⁵ Polimorfikoak dira soziatiboaren atzizkiak, zaharra, oraindik bizirik zirauena, “ene familiarequi”, eta forma bilakatua, bizkorragoa zena: “biac elcarrequin”, “Biperrenecoequin”, “Dohlarecoequin”. Nafarroako euskalkietan, hegoaldekoan batez ere, azken bi mende hauetan —XVIII. eta XIX. ean— oraindik erabiltzen zen genitibo objetiboa ere agertzen da: “gure particeaz”. “iduritu çaicu” adizki laguntzaile hau eta bere eratorriak, “zaicun”, “zacun”, “zaicuna”, “zaicula”, “zitzaicun”, lapurteraz eta Baztango hizkeran arruntak ziren, XVIII. eta XIX. mendeetan ugari dokumentatzen baitira. Gutxiagotan bada ere, baztandarretik at, Araiz, Arakil eta Bortzirietako azpieuskalkietan ere erabiliak izan dira; eta, zenbait kasutan, ahoskabeko forma ahostunarekin txandakatuz ere.³⁶

Gaztelaniaren kutsua du jarraian aipatzen den perpaus konpletiboak: “minçaceaz nola garen horren her< r>ian”; zergatiko perpausaren kutsua duen beste konpletibo hau ere nabarmena da: “Cer dena causa yçitu gara eritasun ytsusi hortaz cutsatuac yçan gaitecin”, subjuntiboko azken adizki honek helburuzko edukia ere ematen diolarik. “Oguia ez da ona ce chehea da” zergatiko perpausa, ez da hain arrunta lapurteraz eta Iparraldeko goinafarreraz, bietan, besteak beste, “ceren ... -n / bait-” formez garatzen baitituzte.

Lexiko mailan, aipagarriak dira oraindik hotsak murriztu gabe dituzten zenbait hitz: “aditu”, ez aipatzen ari garen hizkeretan ahoskatzen den egungo “aitu”, ‘entzun’, alegia; “gastigaceco”-“Gaztigatu”, ‘abisatu’, ‘oharterazi’. Egungo ahoskeran “gaztiatu” eta “gaztutu”. XIX. mendean, Bruno Echeniquek artean forma osoa biltzen zuen bere itzulpenetan.³⁷ “Hainiz” hitza gutunean, eta ez Bruno Echeniquek zerabiltzan edo Urdazubiko Sermoietan ageri idiren “aunitz” / “auniz” / “aniz” formak txandakatuz. Zugarramurdiko XIX. mendeko doktrina batean ere “aunitz” dokumentatzen da, “hainitz”, aldiz, garai bertuko Sara eta Ainhoa herrietako hizkerara itzuliak dauden Doktrinetan (Pagola et alii 1994). “Iraila” adierazteko “buruila” darrabil. Forma honen isoglosak Nafarroako zenbait hizkera eta Lapurdi hartzen ditu eta zubererara ere zabaltzen dute hiztegi gileek.³⁸ Aipagarria da ere “damu”, “yduritu çaicu damu pizca bat çutela gure particeaz Centroniorat”, Lhandek hiztegian ematen dion laugarren azepzioaren esanahiz ‘jalousi’, ‘envie’, sinonimo bezala ‘bekhaizko’, ‘bekhaizkeri’ ipintzen dituelarik: “Damurik eztu izanen nihork bertzeren onaz (Zi-

³⁵ «La desinence *-rat* est très souvent réduite à *-ra*; beaucoup d’auteurs ne voient pas de différence de sens entre les deux formes; pourtant *banoa Pariserat* veut dire: *je vais à Paris, sans retour*, et *banoa Pariserat: je vais à Paris, simple aller et retour*» (Lafitte 1979: 60).

³⁶ *Bonaparte Ondarean* lapurterarako eta Iparraldeko goi-nafarrerarako (Pagola et alii 1994 eta 1995).

³⁷ «Eta bere tribunalean yarria zagoiaic, bere andreac gaztigatu cion» (Pagola et alii 1995: 74).

³⁸ Azkuek eta Lhandek, biek «buruila» biltzen dute Zuberetan eta Lapurdin.

buruko Joanes Etxeberri) (Lhande 1926: 195). “libro garen”, “libre”, alegia, Iparraldean, lapurteraz eta behe-nafarreraz, batez ere, xvii. mendetik dokumentatzen den forma da. Iparraldeko erabilera arrunta da, bestalde, “coinata” hitzarena, generoaren aldetik ezberdintzen ez dena, Hegoaldeko ‘koinatu’ eta ‘koinata’, esanahi biak, hartzen dituelarik. Frantsesetik jasotako mailegua “partitu”, ‘abiatu’, ‘irten’. Formaz eta esanahiz “egoite” hitza Iparraldeko hizkeretan kokatzen da; edukiz, kasu honetan, ez du “egon” esanahia, ‘toki baten bizi’ baizik. Lhandek ematen dion ‘demeurer’, ‘habiter’, ‘rester’: “*Etxe huntan nago, je demeure en cette maison-ci*” (Lhande 1926: 222). “Misericordia”, gutunean birritan agertzen dena, esanahi berdina badu ere bietan, pasarte bakoitzean bere ñabardura hartzen du, adiera klasikoa gordetzen duelarik, ‘urrikalmendu’, ‘erruki’: “Eta yçan behar duçu misericordia yaun hor<r>i miñca-ceaz nola garen horren herrian”, “Eta yzan deçala misericordia gurezat toqui pisca batez”. Aipatzekoa da perpaus horretan bertan agertzen den “toki” hitzaren kutsua, Axularretik hasita dokumentatua, ‘lanbide’, ‘postu’, ‘posizio’ren antzekoa dena: “Saran muthil zen, galdu du tokia”, ‘il était domestique, à Sare, il a perdu sa condition’ (OEH XV: 238). Esanahi hori ontzen du sinaduraren ondoren berresaten duen eskari berak: “Eta denbora berean erraiteaz yaun hor<r>i biçiceco emaitiaz cerbait lan pisca guri”. “Yondoni Michele”k ere Iparralderanzko hizkeretara eramaten du testua, frantsesaren interferentzia erakutsiz. Azkenik, “familia”, “familarequi” frantseseko “famille” formatik jaso da, “familençat” formak, singularra denak, garbi agertzen duen bezala.

Amaiera

Bukatzeko, non koka daiteke, hizkeraren aldetik, gutuna? Ez dago erantzun garbia ematerik. Urrutia deitura Zugarramurdin egun ere bada, baina froga horrek ez du balio orientagarri handirik, abizen arrunta baita. Zugarramurdi eta Urdazubi herri bereziak izan dira beti. Urdazubiko San Salbadorren Monasterioaren pean zeuden biak, eta, exentzioa erdietsi ondoren, bakoitzak bere nortasuna gorde zuen bere udal propioarekin.³⁹ Bestalde, Zugarramurdi eta Urdazubik, Nafarroako herriek, Lapurdiko Sara eta Ainhoa herriekin batera bailara natural bat sortzen dute, inongo ofizialtasun deklaraturik ez duena, baina beraiek horrela sentitu eta bizitzen dutena. Eskualde horri *Xareta* deitzen diote. Izan ere, muga politikoen gainetik, herri hauen arteko harremanak betitik izan dira oso estuak, eta bi administrazioen menean bannandurik aurkitzearen ondorioek eragozpen gutxi sortarazi dizkie alderdi horretatik. Baztango herriarekin lotuagoak egoteko Urdazubi eta Zugarramurdiko herriek izan duten benetako muga Otsondoko portua izan da eta bizitza guztia eta loturak, ezkontzak ere barne, Lapurdiko ia auzokide diren herri horiekin izan dituzte.⁴⁰ Herri hauen hizkera ere arrunt berdintsua izan da, beti lapurtera bezala hartua izan delarik⁴¹ eta oraino ere izaten jarraitzen du, azken bi mende hauetan, Nafarroako bi herri hauek baztandarrera aldatuz joan badira ere.

³⁹ Zugarramurdik exentzioa 1667an lortu zuen (Pavón 2001: 270).

⁴⁰ Horren testigantzak oso goiztiarrak dira; ikus, esaterako Irigoyen y Olóndriz (1890: 74-75).

⁴¹ Horren lekukotasunik argiena Axularrena da, urdazubiar ospetsuenarena, alegia. Eta, noski, Bonapartek egindako sailkapena, biak lapurteran kokatzen baitzituen.

Hemen editatzen den gutunaren egilearen hizkera, beraz, *xaretarra* dela esango nuke. Ikusi denez, zenbait ezaugarri, hemen komentatuak batzuk eta arruntak direlako komentatu gabe utzi direnekin batera, iparraldeko goinafarrerara, Baztan, Bortzirieta, begira baititu eta beste zenbait, aldiz, egungo ikuspuntutik begiraturaz, lapurteratik hurbilago aurkituko lirateke. Baina zatiketa horrek ez digu balio hizkera hori dialektoen arteko mugan kokatua dagoelako.⁴² Horregatik, dokumentuak XVIII. mendeko aipaturiko eskualdeko hizkera islatzen duela esan daiteke eta, horrekin batera, baita Nafarroako gizartearen parte batek bizi zuen une bereziaren egoera ere.

Erreferentzia bibliografikoak

- Azkue, R. M., 1906, *Diccionario vasco-español-francés*, Edizio faksimila, Martín de Retana ed., La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1969 (2 ale).
- Caro Baroja, J., 1969, *La hora Navarra del siglo XVIII: personas, familias, negocios e ideas*, Príncipe de Viana, Pamplona.
- Erdozain Gaztelu, A., 1995-1999, *Linajes en Navarra con escudos de armas*, Mogrobejo-Zabala, Bilbao (9 ale).
- González Enciso, A. (arg.), 2007, *Navarros en la Monarquía española en el siglo XVIII*, Eunsa, Pamplona.
- Irigoyen y Olóndriz, M., 1890, *Noticias y datos estadísticos del noble valle y universidad de Baztán*, Imprenta Provincial, Pamplona. Edizio faksimila, Anacleto Ediciones y Libros, Pamplona. Argitalpena urterik gabe.
- Izeta Elizalde, M., 1996, *Baztango biztegia*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Jimeno Jurío, J. M. (koord.), 1990, *Nafarroako Herri izendegia. Nomenclátor euskérico de Navarra*, Euskaltzaindia-Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- , 1997, *Navarra: historia del euskera*, Txalaparta, Tafalla.
- Lafitte, P., 1979, *Grammaire basque (Navarro-Labourdin littéraire)*, Elkar, Donostia.
- Lhande, P., 1926, *Dictionnaire Basque-Français*, Gabriel Beauchesne ed., Paris.
- Martínez Arce, M.ª D., 1997, «Entre la ciencia, la fe y la superstición», *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* 70, 243-254.
- Mitxelena, K., 1964, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madril.
- , 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Monteano, P. J., 2002, *La ira de Dios. Los navarros en la Era de la Peste (1348-1723)*, Pamiela, Iruñea.
- Pagola, R. M. et alii, 1994, *Bonaparte Ondareko Eskuizkribuak: Lapurtera*, Deustuko Unibertsitatea, Euskal Ikaskuntzen Institutua, Bilbo (2 ale).
- , 1995, *Bonaparte Ondareko Eskuizkribuak: Iparraldeko goi-nafarrera*, Deustuko Unibertsitatea, Euskal Ikaskuntzen Institutua, Bilbo (3 ale).
- Pavón Benito, J., 2001, *Poblamiento altomedieval navarro*, Eunsa, Pamplona.
- Torres Sánchez, R., 2007, «La hora Navarra y el triunfo de los navarros. El banquero navarro Juan Bautista Dutari y sus relaciones con Navarra durante el siglo XVIII», in González Enciso (arg.), 283-307.

⁴² Baztango hizkera ere muga horretan kokatzen zen, baina Xaretakoaren kasua oraindik nabarmenagoa da.